

Research Paper

The Ominous Interpretation of Lunar Manifestations in Iranian Astronomical Knowledge during the Islamic Period and its Links with Pre-Islamic Iranian Beliefs

Ali Safipour*

Assistant Professor, Department of Geography, Tourism and Iranology, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. E-mail: safipour@guilan.ac.ir

Received: 2025/08/21 Accepted: 2025/09/18 PP 50-72

Abstract

The belief in the influence of celestial bodies on the lives of earthly people is one of the enduring elements in the history of Iranian and Islamic thought. Among these bodies, the moon has played the greatest role in determining good and bad days due to its proximity to the Earth. Islamic astronomical texts, especially in the astronomical rulings, clearly state that the geometric ratios between the moon and the sun—such as the *Conjunction period* (mohaq), *Pleine lune* (badr), and the *quarter lune periods* (tarbi'ah)—were considered inauspicious and ill-considered times. These situations were described with terms such as “hostility” and “semi-hostility” and were considered to impact individual and social life, from marriage to court politics. The present study seeks to address the question of whether this ill-considered day is simply a product of Iranian astronomical knowledge during the Islamic period or has its roots in pre-Islamic Iranian beliefs and chronology. A study of the Mazdasenaite chronology shows that the classification of the days of the month by repeating the name of Ahura Mazda on the first, eighth, fifteenth, and twenty-third days is not unrelated to the lunar manifestations and was in some way an attempt to eliminate the inauspiciousness of those days. Abu Rayhan Biruni's reports in his works *al-Baqiyya* also testify that pre-Islamic Iranians considered conjunctions and full moons to be inauspicious. Therefore, the present study, using a historical-analytical method, shows that the negative perception of lunar manifestations in Islamic astronomy is closely linked to the ritual and calendar heritage of pre-Islamic Iran and reflects a significant cultural continuity.

Keywords: Astronomy, astronomical rules, quadrature, full moon, the moon and the sun, bad omens of the days of the moon, omen, ill omenous, Abu Rayhan Biruni.

Citation: Safipour, Ali. (2026). *The Ominous Interpretation of Lunar Manifestations in Iranian Astronomical Knowledge during the Islamic Period and its Links with Pre-Islamic Iranian Beliefs*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 50-72.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The belief in the influence of celestial bodies on human life was very common in pre-and post-Islamic Iran, which gave rise to a body of knowledge called “the rules of astronomy” that determined the times of good and bad fortune. Court astronomers and popular culture considered the role of the moon in determining the auspicious and inauspicious days in particular. This is reflected in Islamic sources, travelogues, and periodicals. The geometric relationships between the moon and the sun (conjunction, trinity, quadrature, etc.) were linked to the concepts of good and bad fortune and were sometimes considered inauspicious. By examining sources from the Islamic-Iranian period and evidence from before this period, this research examines the continuity or history of this ominous interpretation of lunar manifestations and its relationship to the astronomy of the Islamic era.

Methodology

This research uses a historical-analytical approach. The main data are collected from textual sources related to the Islamic Iranian period, including the works of astronomers and jurists who explained the good and bad aspects of the moon and its relationships with the sun. The procedure is as follows: the good and bad aspects of the lunar days are identified in the Iranian astronomical texts during the Islamic period, then the days considered as inauspicious are analyzed among them. These findings are then compared with the chronological data and the reliable reports of Abu Raihan Biruni concerning Iran before Islam, in order to examine possible relationships between the two.

Results

In the eight-fold division of the lunar states, the astronomers of Islamic-era Iran considered its angular relationships with the Sun as a sign of friendship or hostility between these two celestial bodies. Among them, the four states of the moon, the new moon, the first quarter, the full moon, and the second quarter were considered bad and inauspicious, and were considered sinister times in the lunar cycle. This attitude, which was rooted in the concepts of “friendship”, “hostility”, “half-friendship”, and “half-hostility”, has been reflected not only in astronomy, but also in popular culture, historical texts, literature, and art. Thus, the evil view of the lunar phases was part of the system of meaning-making in Islamic astronomy and was related to the chronological and mythological heritage of pre-Islamic Iran.

In the Mazdasenaic calendar, the month was divided into six five-day periods.

Within this system, the name of Ahura Mazda was repeated on specific days (the 1st, 8th, 15th, and 23rd) that corresponded with four inauspicious phases of the moon: the new moon (Mohaq), the first quarter, the full moon (Badr), and the second quarter. Thus, the inauspiciousness of these times was transformed into good by the name of God. Abu Rayhan Biruni also reports that pre-Islamic Iranians considered *conjunction* (Mohaq) and *opposition* (Badr) to be inauspicious, because they believed that these times caused illness, madness, and natural deficiencies. These beliefs were a bridge between Islamic astronomy and the religious-cultural heritage of ancient Iran.

Discussion and Conclusion

The ominous interpretation of lunar manifestations is rooted, on the one hand, in the framework of mathematical-astronomical astronomy of the Islamic period, and on the other hand, in the religious and chronological traditions of pre-Islamic Iran. This overlap suggests that astronomy in the Iranian world was not merely observational and computational, but was also shaped by myth, religion, and culture.

From the perspective of historical and Iranological research, these findings are doubly important: first, they show how a scientific concept (such as the conjunction or opposition of the moon and the sun) can acquire cultural and ritual significance and affect the social and even political life of society. Second, Abu Rayhan Biruni's position as a knowledgeable narrator of this heritage enables us to recognize the thread of continuity between pre-Islamic Iran and Islamic Iran in astronomy and calendar. Thus, the study of lunar superstitions is not simply a part of the history of astronomy, but also a window into understanding continuity and transformation in Iranian cosmology, a cosmology in which science, religion, and culture are intertwined, creating a complex system of meaning and everyday use of time.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

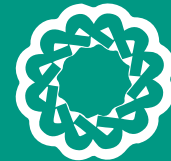
The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

بد پنداری نمودهای ماه در دانش اخترشناسی ایران دوره اسلامی و پیوند آن با باورهای ایران پیش از اسلام

علی صفی‌پور*

استادیار، گروه جغرافیا، گردشگری و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران، رایانامه: safipour@guilan.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷ صص ۵۰-۷۲

چکیده

باور به تأثیرگذاری اجرام آسمانی بر زندگی زمینیان یکی از عناصر پایدار در تاریخ اندیشه ایرانی و اسلامی است. در میان این اجرام، ماه به سبب نزدیکی به زمین، بیشترین نقش را در تعیین نیک و بد روزها داشته است. متون اخترشناسی اسلامی، به ویژه در احکام نجوم، به روشنی بیان می‌کنند که نسبت‌های هندسی میان ماه و خورشید-مانند نهمه‌ماه (محاق)، پُرماه (بدر) و نیم‌پُری‌های ماه (تربیع‌ها)-زمان‌هایی ناخجسته و بدپنداشته می‌شده‌اند. این وضعیت‌ها با اصطلاحاتی چون «دشمنی» و «نیم‌دشمنی» توصیف می‌شدند و بر زندگی فردی و اجتماعی، از ازدواج تا سیاست دربار، تأثیرگذار به شمار می‌آمدند. پرسش این پژوهش آن است که آیا این بدپنداری روزها صرفاً محصول دانش اخترشناسی ایران دوره اسلامی است یا ریشه‌هایی در باورها و گاه‌شماری ایران پیش از اسلام دارد. بررسی گاه‌شماری مزدیستایی نشان می‌دهد که دسته‌بندی روزهای ماه با تکرار نام اهورامزدا در روزهای یکم، هشتم، پانزدهم و بیست‌وسوم، بی‌ارتباط با نمودهای ماه نیست و به گونه‌ای تلاشی برای زدودن ناخجستگی آن روزها بوده است. گزارش‌های ابوریحان بیرونی در آثارالباقیه نیز گواهی می‌دهند که ایرانیان پیش از اسلام نهمه‌ماه و پُرماه را ناخجسته می‌دانستند. بنابراین، پژوهش حاضر با روش تاریخی-تحلیلی نشان می‌دهد که بدپنداری نمودهای ماه در اخترشناسی اسلامی در پیوندی تنگاتنگ با میراث آیینی و تقویمی ایران پیش از اسلام قرار دارد و استمرار فرهنگی چشمگیری را بازتاب می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: بد پنداری روزهای ماه، اخترشناسی، احکام نجوم، نیم‌پُری، پُری‌ماه، تربیع، بدر، سعد و نحس، ابوریحان بیرونی.

استاد: صفی‌پور، علی (۱۴۰۴). بد پنداری نمودهای ماه در دانش اخترشناسی ایران دوره اسلامی و پیوند آن با باورهای ایران پیش از اسلام، مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱ (۱)، ۵۰-۷۲.

۱. مقدمه

گذشتگان بر این باور بودند که اجرام آسمانی بر زمین و زندگی مردم تأثیر دارند (نک. مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۲۳ و ۶۷؛ ابومعشر بلخی، ۱۴۰۵: ۳۹-۴۳ و ۱۹۸). همین نگرش سبب پدید آمدن دانشی شد که آن را «احکام نجوم» می‌خواندند، دانشی که از تأثیر نیک و بد اجرام آسمانی سخن می‌گفت. بر پایه همین دانش، «اختیارات» نیز شکل گرفت؛ دانشی که تعیین می‌کرد کدام روز و ساعت برای سفر، ازدواج، یا آغاز هر کار مهمی و... خوب و شایسته است و کدام زمان به سبب تأثیرات بد اختران، ناخجسته و نحس است. به همین دلیل، در دربارها همواره یک تن اخترشناس و دانای به این امور حضور داشت تا با محاسبه موقعیت ستارگان، ساعت «نیک» یا «بد» را به پادشاه و کارگزاران عرضه کند. چنان که برای نمونه در تذکره الملوک از دوره صفوی آمده است: «فصل دوم در بیان شغل مقرب الخاقان منجم‌باشی است: مشارالیه هر روزه به دستور اطباء به در دولت‌خانه حاضر می‌شد که اگر پادشاه و مقربان به جهت بنای امری، و اختیار سفری، و رخت نو پوشیدن و بریدن، تحقیق ساعت سعد فرمایند عرض نماید» (میرزا سمیعا، ۱۳۳۲: ۲۰).

این باور به نیک و بدِ روزها، تنها به امور سیاسی محدود نبود؛ بلکه در زندگی روزمره و آیین‌های اجتماعی نیز حضوری پررنگ داشت. این نگرش نه تنها در دربارها، بلکه در لایه‌های فرهنگ عامه نیز استمرار داشت و در آیین‌های اجتماعی و باورهای روزمره بازتاب پیدا کرد. گردشگر فرانسوی هانری رنه دالمانی (۱۸۶۳-۱۹۵۰م.) در توصیف آیین عقد و ازدواج در ایران معاصر می‌نویسد: «معمولاً در روزهایی که ماه در محاق واقع شود و زمین را روشن نکند، و در مواقع قمر در عقرب و اوقاتی که ماه با سیارات مریخ و زحل تقارن پیدا کند، ساعت نحس است و نباید به عقدکنان مبادرت نمود» (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۹).

گویا باور همگانی ایرانیان دوره اسلامی متأثر از اخترشناسی این دوران چنین بوده است که خوب و بدی روزها، بیش از هر جرم آسمانی دیگر بستگی به ماه داشته است. گزارش شاردن، جهانگرد فرانسوی سده هفدهم نیز نشان می‌دهد که ایرانیان تأثیر ماه را بر زندگی روزمره بیش از دیگر اجرام آسمانی باور داشتند (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۰۰۴/۳). از گزارش شاردن در سده هفدهم تا یادداشت‌های دالمانی در آغاز سده بیستم، همگی بر این نکته دلالت دارند که باور به نقش تعیین‌کننده ماه در نیک و بدِ روزها، در فرهنگ ایرانی تداوم یافته و تا دوره‌های متأخر حضور پررنگ خود را حفظ کرده است. چنین جایگاهی برای ماه، که نزدیک‌ترین جرم آسمانی به زمین است، برآمده از متون اخترشناسی ایران اسلامی است (نک: بیرونی، ۱۳۶۲: ۵۶؛ گنابادی، ۱۰۰۵: ۱۵۱).

در احکام نجوم آمده که ماه به سرشت و ذات خود نیک و شگون است، با این روی، مانند هرمزد (مشتری؛ برجیس) و ناهید (زهره) همواره خوب و نیک نیست، بلکه حالش می‌تواند از نیکی به بدی دگرگون شود: «قمر بذات خویش سعد است و لکن نهادش از ستارگان زود همی‌گردد از جهت زودی حرکتش.» (بیرونی، ۱۳۶۲: ۳۵۶-۳۵۷، و نیز نک. همان: ۳۶۸ و ۵۰۵) از این رو ماه با خود هم خوبی و هم بدی دارد:

تا بداند سعد و نحس بی‌خبر
دور تست این دور، نه دورِ قمر
(مولوی، ۱۹۲۵: ۳۶۶/۱)

در گذشته، بیش از هر چیز روابط ماه با خورشید مورد توجه بوده است، چنان که در گاهنامه‌های گذشتگان این نگرش بازتاب یافته است. خواجه نصیرالدین توسی که از گاهنامه نگاری گزارش کرده است، این گاهنامه‌ها و تقویم‌ها را چنین توصیف می‌کند، در صفحه دست‌چپ گاهنامه‌ها، در جدول: ۱. نام روزهای هفته؛ ۲. روزهای ماه عربی؛ ۳. روزهایی از بروج که ماه در آن است؛ ۴. ساعات انتقال ماه از برجی به برجی دیگر بنویسند. سپس جدولی با شش ردیف برابر بکشند که در آن ماه را به ترتیب با خورشید و پنج اختر دیگر را نشان دهند. در صفحه راست هم، زمان دقیق اجتماع و استقبال خورشید و ماه را بنویسند (نک. خواجه نصیرالدین توسی، ۱۳۸۱: ۳۸۳).

بر پایه همین نگرش ویژه به ماه است که برای برخی موقعیت‌های آن با دیگر اجرام آسمانی، به‌ویژه درخشنده‌ترین جرم آسمانی یعنی خورشید، توجه‌ای بیش از پیش شده است. اگر در اساطیر، پیوند ماه و خورشید در قالب داستان‌پردازی‌های اسطوره‌ای بازنمایی می‌شد، اما در احکام نجوم به گونه‌ای دیگر این روابط دیده شده است. در آثار اخترشناسان و احکامیان دوره ایران اسلامی، نسبت‌های هندسی میان ماه و خورشید (مانند اجتماع، تسدیس، تثلیث، تربیع) برقرار است که این نسبت‌ها با مفاهیمی چون «دوستی»، «دشمنی» یا «نیم‌دوستی» و «نیم‌دشمنی» توصیف شده و برخی از این وضعیت‌ها به‌عنوان زمان‌هایی ناخجسته یا بد پنداشته شده‌اند. پرسش در اینجاست که آیا این بدپنداری روزها در پیوند با ماه و خورشید، تنها محصول دستگاه اخترشناسی اسلامی است، یا آن که در ایران پیش از اسلام نیز نشانه‌هایی از چنین نگرشی وجود داشته است؟

این پژوهش در پی آن نیست که بدپنداری نمودهای ماه را منحصرأ برآمده از باورهای ایران پیش از اسلام بداند و نه مدعی است که این پدیده مختص یک سنت فرهنگی خاص بوده است؛ بلکه هدف آن است که با بررسی منابع موجود، تداوم یا پیشینه این نگرش را در میراث دینی و گاه‌شماری ایران پیش از اسلام جست‌وجو کند و نسبت آن را با سنت اخترشناسی دوره اسلامی روشن سازد.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که: چه نمودهایی از ماه در پیوند با خورشید در دانش اخترشناسی دوره ایران اسلامی بد پنداشته می‌شده است و این بدپنداری روزهایی از ماه چه نسبتی با نگرش ایرانیان پیش از اسلام دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

بررسی «خوب و بد» روزها یا همان «سعد و نحس» و جایگاه ماه در پیوند با خورشید در سنت اخترشناسی اسلامی و ایرانی، از دیرباز مورد توجه بوده است. در دانش اخترشناسی دوره ایران اسلامی، آثار کلاسیک احکام نجوم از جمله نوشته‌های ابومعشر بلخی (۱۷۱-۲۷۲ هـ.م^۱) به نقش کلیدی ماه در محاسبات ستاره‌شناسانه پرداخته و تأکید کرده‌اند که این جرم آسمانی در نسبت با اختران دیگر می‌تواند تأثیر نیک یا بد بر زمین داشته باشد، دیگر کسان نیز از این باور و سنت اخترشناسی پیروی کرده‌اند (کسانی مانند ابونصر قمی، ابوریحان بیرونی، شهرمدان بن ابی‌الخیر رازی، خواجه نصیرالدین توسی و...). همچنین کسانی مانند خواجه نصیرالدین توسی (۵۷۹-۶۷۲ هـ.م) در رساله‌های نجومی خود از نسبت‌های هندسی میان ماه و خورشید-اجتماع، استقبال، تربیع و...-با تعبیری چون «دوستی» و «دشمنی» یاد می‌کنند که نشان از بدپنداری برخی نموده‌ها و موقعیت‌های ماه دارد.

از میان دانشمندان ایرانی، شاید بتوان گفت تنها کسی که هم به خوب و بد روزها و هم به باور ایرانیان درباره بدپنداری نموده‌های ماه اشاره‌ای مستقیم دارد، ابوریحان بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ هـ.م) است. او در آثار الباقیه (۱۳۸۰ و ۱۹۲۳) و التفهیم (۱۳۶۲) به روشنی از باور ایرانیان پیش از اسلام گزارش می‌کند. با این روی، تاکنون پژوهشی جامع که این داده‌ها را در پیوندی نظام‌مند از ایران دوره اسلامی و پیوند آن با ایران پیش از اسلام بررسی کند، فراهم نشده است.

در دوره‌های پس از این اخترشناسان، نشانه‌هایی از استمرار این نگرش بدپنداری روزهایی از ماه دیده می‌شود. منابع تاریخی دوره صفوی و قاجار نشان می‌دهند که باور به نیک و بد روزها، به‌ویژه در پیوند با ماه، در سطح عمومی و در سیاست‌گذاری‌های درباری حضور داشته است. جعفریان (۱۳۸۹) در مقاله‌ی خود درباره رساله‌ی انوار مُشرقه خاتون‌آبادی (میر محمد صالح خاتون‌آبادی ۱۰۵۸-۱۱۲۶ هـ.م)، به دیدگاه علمای صفوی نسبت به احکام نجوم و سعد و نحس روزها پرداخته است. همچنین سفرنامه‌های اروپاییان (کسانی مانند شاردن، دالمانی، و...) نیز تصویری زنده از باور عمومی مردم ایران به تأثیر ماه در زندگی روزمره عرضه کرده‌اند.

۱. نشانه‌های اختصاری در این مقاله: خ = خورشیدی، هجری خورشیدی. هم = هجری مهی. م = میلادی. ش = شاهنشاهی. ش = شماره.

در بخشی از پژوهش‌های معاصر، نیز تمرکز بیشتر بر جنبه‌های گاه‌شماری بوده است تا بر نسبت خوب و بد پنداری اختران. ایرج ملک‌پور (۱۳۸۳) در کتاب «تقویم هجری قمری» به تحلیل چند و چون این شیوه گاه‌شماری پرداخته است و رضا عبداللهی (۱۳۶۵؛ ۱۳۶۶) در آثار خود بر تاریخ گاه‌شماری ایران تمرکز داشته است. این آثار هرچند به‌طور غیرمستقیم به اهمیت ماه و جایگاه آن در گاه‌شماری پرداخته‌اند، اما به موضوع بدپنداری روزها توجه ننموده‌اند. در پیوند با باورهای ایران پیش از اسلام و نگرش به نیک و بد روزها و تحلیل آن‌ها پژوهش محمودیان و عنایتی‌زاده (۱۴۰۰) در همین راستا و بر پایهٔ متن پهلوی مادیان سی‌روزه نشان می‌دهد که چه کارهایی در چه روزهایی از ماه «شایست» و «ناشایست» است. این پژوهش نشان می‌دهد که در متون پهلوی نیز دسته‌بندی «شایست/ناشایست» وجود دارد، اما هنوز روشن نشده است که آیا این دسته‌بندی‌ها با بدپنداری نمودهای ماه (در پیوند با خورشید) همانندی دارد یا نه.

با این همه، به‌رغم اهمیت موضوع، با وجود منابع غنی در اخترشناسی اسلامی، هنوز پژوهشی نظام‌مند که پیوند میان «بدپنداری نمودهای ماه» در دانش اخترشناسی و احکام نجوم ایران دوره اسلامی و نسبت آن با ایران پیش از اسلام را بررسی کند، صورت نگرفته است. همین خلأ جایگاه این پژوهش را روشن می‌سازد.

۳. روش‌شناسی

این پژوهش رویکردی تاریخی-تحلیلی دارد. داده‌های اصلی آن از منابع متنی دوره ایران اسلامی شامل آثار اخترشناسان و احکامیان (مانند ابونصر قمی، ابوریحان بیرونی، خواجه نصیرالدین طوسی، و شارحین آثار آنان) است که خوب و بد نمودهای ماه و نسبت‌های آن با خورشید را تبیین کرده‌اند. روش کار بدین گونه است که نخست نمودهای خوب و بد روزهای ماه در متون اخترشناسی ایران دوره اسلامی، شناسایی شده، آنگاه از این میان، روزهای بدپنداشته ماه تحلیل می‌شوند. سپس با داده‌های گاه‌شماری و گزارش‌های معتبر ابوریحان بیرونی درباره ایران پیش از اسلام مقایسه شده و نسبت‌های احتمالی میان آنها بررسی می‌گردد. بدین ترتیب، این پژوهش می‌کوشد حلقه‌های پیوند و گسست میان دو سنت اخترشناسی ایرانی پس از اسلام و پیش از اسلام را نشان دهد.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. نمودهای ماه

در یک دوره کامل گردش ماه مهی (ماه قمری) به گرد زمین، صورت‌ها و نمودهای گوناگونی از ماه پدیدار می‌شوند که از نهم‌ماه (محاق) تا بازگشت دوباره به همان وضعیت امتداد می‌یابند. گرچه ماه هر شب چهره‌ای تازه دارد، اخترشناسان و احکامیان گذشته بر آن بودند که برخی از این نمودها، از حیث ارتباط هندسی ماه با خورشید، اهمیت بنیادی و قابل توجهی دارند. این اهمیت ناشی از آن است که نسبت‌های زاویه‌ای میان ماه و خورشید، به تعبیر گذشتگان، نشانگر نوعی دوستی یا دشمنی میان این دو جرم آسمانی است؛ نسبتی که در قالب هشت نمود اصلی بازشناخته می‌شد. اگر زمین را مرکز فرض کنیم و خورشید را در یک سوی دیگر و ماه را در گذر گرداگرد زمین بدانیم، اخترشناسان دوره ایران اسلامی این هشت وضعیت گذر ماه را به ترتیب چنین نامیده‌اند:

۱. محاق (نهم‌ماه^۱): نبود ماه. هنگام هم‌راستایی کامل ماه و خورشید، که ماه از دید پنهان است در این هنگام قران ماه و خورشید روی داده است، این مقارنه خورشید و ماه را اصطلاحاً اجتماع گفته می‌شود (ابوریحان بیرونی، ۱۳۶۲: ۳۴۸، پانوست)؛
۲. تسدیس اول: پدیدار شدن هلال باریک پس از نهم‌ماه (محاق) تا هنگامی که به اندازه یک ششم ماه روشن بشود؛
۳. تربیع اول (نیم‌پری نخست): روشن شدن یک‌چهارم ماه یا روشن شدن نیمی از رویه نمایان ماه؛
۴. تثلیث اول: حدود یک سوم ماه دیده می‌شود؛
۵. بدر (پُری ماه/پُرماهی): ماه تمام. ماه شب چهارده. پرمه. گردماه. ماه دوهفته. یک رویه ماه که با پرتوی خورشید روشن دیده می‌شود. قرار گرفتن دو اختر را مقابله گویند و مقابله ماه در برابر خورشید را استقبال گویند؛
۶. تثلیث آخر یا تثلیث ثانی؛
۷. تربیع آخر یا تربیع ثانی (نیم‌پری دوم)؛
۸. تسدیس ثانی یا تسدیس آخر: هلال واپسین شب‌های ماه.

از میان این هشت نمود، گذشتگان، چهار نمود (دو تسدیس و دو تثلیث) را نیک، خوب و خجسته و چهار نمود دیگر را بد و ناخجسته می‌پنداشتند. چهار نمود که در سنت اخترشناسی و احکامی ایران دوره اسلامی بیش از دیگران برجسته بودند و بد پنداشته می‌شدند، عبارت بودند از: نهم‌ماه (محاق)، نیم‌پری

نخست (تربیع اول)، پُری ماه یا پُرماهی (بدر)، و نیم‌پُری دوم (تربیع دوم/آخر). این چهار وضعیت را، به‌ویژه در اخترشناسی و احکام نجوم، لحظات حساس و اثرگذار بر امور زمینی، می‌دانستند. اکنون درباره این چهار نمود ماه گزارشی داده خواهد و آنگاه به بحث درباره پیوند آن با نگرش ایران پیش از اسلام اشاره خواهد شد.

۴-۲. بد پنداری نمودهای ماه

روابط میان اجرام آسمانی را به‌طور کلی دوستی، یا دشمنی یا نیمی از هر کدام دانسته‌اند. ابونصر قمی از خوب و بدی این روابط میان اختران چنین یاد کرده است: «تثلیث و تسدیس سعدست و اندر مقابله و مقارنه و تربیع نحس است» (ابونصر قمی، ۱۳۷۵: ۶۰). «نظر تثلیث را دوستی گویند، و تسدیس را نیم دوستی گویند از جهت آنکه وی نیم تثلیث است و ... تربیع را دشمنی گویند و مقابله را دشمنی [عقلی] طبیعی گویند» (همان: ۱۴۸ و ۱۴۹؛ خواجه نصیر الدین توسی، ۱۳۸۱: ۳۸۵).

خواجه نصیرالدین توسی گوید: «تثلیث و تسدیس نظر دوستی‌اند، تثلیث تمام دوستی و تسدیس نیم‌دوستی و مقابله و تربیع نظر دشمنی‌اند، مقابله تمام دشمنی و تربیع نیم دشمنی. و نظر دوستی سعد و نیک باشد. و نظر دشمنی با ایشان بد نباشد و نظر دشمنی به نحوس بد باشد و نظر دوستی با ایشان چندان بد نباشد» (خواجه نصیر الدین توسی: همان؛ همچنین نک. بسمل شیرازی، ۱۲۸۱: ۳۴۴ و ۳۶۰؛ گنابادی، ۱۰۰۵: ۱۲۴ و ۱۳۹).

آنگاه خواجه نصیر الدین درباره خورشید و ماه می‌گوید: «و نیزین از تثلیث و تسدیس سعد باشد و از مقابله و تربیع و مقارنه و نحس» (خواجه نصیر الدین توسی: همان؛ همچنین نک. بسمل شیرازی: همان؛ گنابادی: همان).

چنان که از این گزارش‌ها بر می‌آید، نه‌ماه (که اجتماع نیزین است) نیم‌پُری^۱ ماه (تربیع)، و پُری ماه یا پُرماهی (استقبال/بدر) بد و ناخجسته است. نیم‌پُری (یا تربیع) به «نیم‌دشمنی» و پُری ماه (استقبال) هم به مانند نه‌ماه به دشمنی کامل شناخته می‌شد. ابوریحان بیرونی از بدی و ناخوشی تربیع و مقابله یاد کرده است و گوید: «و آنگاه ناخوشی و کراهیت تربیع برخیزد و زیانش برود» (بیرونی، ۱۳۶۲: ۳۵۰، همچنین نک. ص ۵۲۱ و ۵۲۲). مروزی بخاری نیز گوید: «و تربیع را نیم دشمنی خوانند، بدان سبب که تربیع نیمه مقابله است» (مروزی بخاری: ۱۱۹) «و تربیع دلیل نحوست است و نیم دشمنی. و تثلیث دلیل سعادت است و تمام دوستی. و مقابله دلیل نحوست و تمام دشمنی. و دشمنی سعد، اندک ضرر است چنان که دوستی نحس، اندک نفع است» (همان: ۱۷۳).

۱. اصطلاح نیم‌پُری در برابر تربیع پیش از این به کار می‌رفته است، برای نمونه نک. خوارزمی، ۱۴۲۸: ۲۰۳.

اصطلاح تربیع و مقابله که در احکام نجوم گذشتگان بسیار به کار رفته است، تنها برای تربیع ماه و خورشید نبوده، چرا که شعاعی از سیاره‌ها بوده است، خواه، ماه با خورشید باشد یا هر ستاره دیگر. استاد همایی در گزارش سخنان ابوریحان بیرونی (۱۳۶۲: ۵۲۲، پانوش) گوید: «تنه نحس یعنی جرم نحس، خواه از ثوابت باشد از قبیل ثریا و دبران و خواه از سیارگان بود از قبیل مریخ و زحل و همچنین شعاع نحس یعنی تربیع و مقابله».

نیم‌پُری ماه (یا همان تربیع) افزون بر این که فاصله سه برج میان ماه و خورشید بوده، برای فاصله ماه و دیگر ستارگان نیز به کار رفته است (رامپوری، ۱۳۷۵: «تربیع»). همچنین قرار داشتن دو ستاره یا سیاره به فاصله سه برج (یا همان ۹۰ درجه) از یکدیگر را نظر یا نگریستن از تربیع نیز می‌نامیده‌اند (بیرونی، ۱۳۶۲: ۴۰۰؛ و درباره مرتبه‌های نگریستن، نک: همان: ۳۴۶). از این رو فواصل بین ماه و ستاره‌های دیگر نیز چون در تربیع و مقابله سیارات نحس قرار می‌گرفتند، بد و ناخجسته به شمار می‌آمدند: «اگر به مفاصله چهار برج یا ده برج باشد این تربیع است نظر نیم‌دشمنی دارد و اگر مفاصله یک برج یا هفت برج باشد این را مقابله گویند این نظر تمام دشمنی است و اگر دو کوكب در یک برج باشد آن را قران گویند بنظر تربیع در جمیع کار بد گیرند مگر به تربیع ماه با مشتری بر ابنای مسجد و کندن چاه و جوی بهتر و تربیع ماه با عطارد برای تعلیم خوب بود» (از شرح قران‌السعدین و مؤید و مدار و دیگر رسائل، بازگویی از دهخدا، ۱۳۷۸: «تثلیث»).

تعبیر «نیم‌دشمن» یا «نیم‌دشمنی» که بارها در گزارش اخترشناسان درباره تربیع و نیم‌پُری به کار رفته است به معنای «دشمن است اما در دشمنی ورزیدن مُصر نیست» (همان: «نیم‌دشمن»). این ناخجستگی و بدپنداری و دشمنی ورزیدن یا نیم‌دشمنی ورزیدن اختران در فرهنگ عامه بازتاب‌های گسترده‌ای داشته است. هندوشاه نجوانی در فصل چهارم از کتاب دستور الکاتب فی تعیین المراتب «در ذکر زمان کتابت» درباره توجه به اختیارات نجوم به کاتبان سفارش می‌کند: «و چون ضروری نباشد اختیارات نجومی را مراعات کند چنانک درین ابیات مذکورست» (هندوشاه نجوانی، ۱۹۷۶: ۸۷/۱) سپس سفارش می‌کند که اگر می‌خواهی به گرفتاری و دردسری دچار نشوی، از مقابله و تربیع پرهیز کن (همان). از بدی و ناخجستگی تربیع و مقابله ماه، برای طلسمات نیز به کار می‌رفته است (نک. آملی، ۱۳۸۱: ۱۹۵/۳ و ۱۹۸).

گفته شد که زاویه ۹۰ درجه‌ای میان ستاره‌ها نیم‌پُری به‌شمار می‌آمده است که بنا به سعد یا نحسی ستاره‌ها آن نیم‌پُری نیز خوب و سعد یا بد و نحس دانسته می‌شد، اما این بدی و نحوست اصطلاح تربیع بر حالت خوبی آن (مانند تربیع ماه و مشتری) شناخته شده‌تر و نامدارتر بوده است، به گونه‌ای که گاه

برای گزارش دشمنی و نحسی تنها به گفتن اصطلاح تربیع بسنده می‌شده است. مثل شدن تربیع به بدی و دشمنی در آرایه‌های ادبی نیز به کار رفته است: «و طبق قاعده تثلیث تنجیم باید با نظر محبت بنگرد ولی بلعکس به قاعده تربیع با دشمنی نگاه می‌کند» (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶: ۱۲۲) مولوی نیز در سروده‌های خود از بدی و ناخجستگی تربیع می‌گوید (مولوی، ۱۳۷۸: ۱۳۹/۲):

پس این پرده ازرق صنمی مه‌روییست
که ز نور رخس انجم همه زیور گیرند
ز احتراقات و ز تربیع و نحوست برهند
و یا در غزل شماره ۲۸۶۹ (همان: ۱۵۲/۶) از «نحس تربیع عناصر» می‌گوید. همچنین در مثنوی (مولوی، ۱۹۲۵: ۲۸/۳د) از بدی تربیع گوید:

تا پری و دیو در شیشه شود
بلکه هاروتی به بابل در رود
جز کسی کآندر قضا اندر گریخت
و یا در جای دیگر (همان: ۳۷۱/۶) گوید:
خون او را هیچ تریعی نریخت
تو تمنّا می بری که اختر مُدام
لاغ کردی، سَعْد بودی بر دوام
سخت می تولى ز تریعات او
خاقانی نیز از بدی و نحسی تربیع کیوان می‌گوید:
به یک دم بازرس از چرخ و ننگ و سعد نحسش هم

که این تثلیث برجیس است و آن تربیع کیوانی

(خاقانی، ۱۳۸۲: ۴۱۵)

ابو الحسن علی جرجانی، نامدار به «جوهری» (درگذشت ۳۸۰ هـ.م.) نیز در قصیده‌ای بلند به عربی، به‌طور کلی از بدی و ناخجستگی تربیع گفته است، چنان که بیتى بدین معنی آورده است که اگر این وزیر پیرامون ستارگان را مس کند، بدی و بداختری تربیع به خوبی و شگون تبدیل می‌شود (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۵۵).

در گزارش‌های تاریخی نیز از باور به بدی این حالات اختران یاد شده است. در متون تاریخی نیز حکایت‌ها از توجه به تأثیر ناخجسته اختران آمده است که در اینجا به نمونه‌ای چند بسنده می‌کنیم. ابن اثیر در رویدادهای سال ۵۴۴ هجری مهی، در هنگامی که چهارمین چهارشنبه ربیع الآخر ماه در تربیع کیوان بود، ابو المظفر یحیی بن هبیره به وزارت خلیفه عباسی، المقتفی لامر الله، منصوب شد. ابن اثیر می‌نویسد: «در آن روز قمر در تربیع زحل بود و روز مبارکی شمرده نمی‌شد. لذا به او گفتند: «به خاطر این تربیعات بهتر نیست که پوشیدن خلعت وزارت را به تاخیر بیندازی؟» جواب داد: «چه سعادتى بالاتر

از وزارت خلیفه؟» و همان روز لباس وزارت را پوشید» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۵/۲۶).

همچنین هفتمین سال پادشاهی شاه عباس بزرگ در سال ۱۰۰۲ هجری مہی، نیز منجم قرآن نحسینی را پیش بینی کردند که در سه روز پدید خواهد آمد. شاه عباس به پیشنهاد مولانا جلال الدین محمد منجم یزدی، که ستارشم‌ر نامی آن دوران بود، بر آن شد تا برای دور ماندن از این بدی و «تأثیر قرآن و تربیع نحسین» سه روز و سه شب گناهکاری به نام استاد یوسف را به جای خود به پادشاهی بگمارد تا بدی و نحوست بر او رسد. سپس چنین کردند و با گذشت این روزهای بد، آن تبهکار را از میان بردند (نک. اسکندر بیک ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۲؛ قزوینی، ۱۳۶۷: ۴۰).

حتی باور به ناخجستگی تربیع در هنر نیز تأثیر گذار بوده است. برای نمونه شمس الدین محمد آملی در نفایس الفنون فی عرایس العیون (۱۳۸۱: ۲۷۹/۱) گوید: «آنکه نامه را مربع نگذارد چه تربیع نظر عداوت [= دشمنی] باشد و نیز تشبیه بنعش کند». همچنین این باور نحوست در کاغذ اسناد نیز بازتاب یافته است (نک. شیخ الحکمایی، ۱۳۸۶: ۸ و ۹) ۸۵-۹۴) در ساخت و سازهای باستانی نیز از تربیع به دلیل بدی و نحسی پرهیز می‌شده است و آنچه درباره بدی تربیع در اینجا گفته شد، تنها نمونه‌هایی چند بود تا دانسته شود چرا روزهای یاد شده بد و نحس به شمار می‌آمد.

بررسی منابع نجومی و احکامی دوره اسلامی نشان می‌دهد که نمودهای ماه صرفاً پدیده‌هایی رصدی یا تقویمی نبوده‌اند، بلکه در بستری از ارزش گذاری‌های نمادین و کیهانی فهم می‌شده‌اند. مفاهیمی که در یک بستر کلی اخترشناسی معنا یافته بودند و به دنبال آن بر روابط میان ماه و خورشید نیز سایه افکنده بودند. تقسیم‌بندی هشت‌گانه حالات ماه، که بر پایه نسبت‌های زاویه‌ای آن با خورشید شکل گرفته است، به‌ویژه در چهار وضعیت نه‌ماه (محاق)، نیم‌پُری‌نخست (تربیع اول)، پُری ماه (بدر) و نیم‌پُری دوم (تربیع دوم)، بار منفی و ناخجسته به خود گرفته و به لحظاتی بحرانی در یک دوره ماه مہی بدل شده است. این باور نه تنها در آثار اخترشناسان و احکامیان دوره ایران اسلامی بازتاب یافته، بلکه به متون تاریخی، ادبی و حتی هنر نیز راه یافته و در قالب توصیه‌ها، پرهیزها و تعبیرهای فرهنگی بازتولید شده است.

اصطلاحاتی چون «دوستی»، «دشمنی»، «نیم‌دوستی» و «نیم‌دشمنی»، که در زبان دانش اخترشناسی گذشتگان برای توصیف روابط زاویه‌ای میان ستارگان، به‌ویژه میان ماه و خورشید به کار می‌رفت، در واقع دارای بار ارزشی بودند و مرز میان دانش و فرهنگ عامه را در می‌نوردیدند. از این رو، بدپنداری این چهار نمود ماه، نه یک باور حاشیه‌ای، بلکه بخشی از نظام معنابخشی اخترشناسی در ایران اسلامی بود. بررسی دقیق این حالات، مدخلی برای شناخت پیوندهای میان محاسبات اخترشناسی

ریاضی، احکام کیهانی و ذهنیت فرهنگی است؛ پیوندهایی که با میراث گاشماری و اسطوره‌های ایران پیش از اسلام نیز در پیوند بوده و در ادامه پژوهش بدان پرداخته خواهد شد.

۳-۴. پیوند با ایران پیش از اسلام

۳-۴-۱. روزهای ماه در گاه‌شماری مزدیسنايي

در تقسیم‌بندی ماه در باورهای مزدیسنايي، هر ماه که سی روز دارد، به ترتیب به سه دسته ده روزه بخش‌بندی شده است: «اندرماه»، «پُر ماه» و «ویشپت» که هر کدام از این‌ها نیز خود دو بخش پنج روزه بودند و سی روز ماه بدین گونه به دسته‌های پنج روزه دسته‌بندی می‌شدند: اندرماه (۱-۵ هر ماه)؛ پذیره اندرماه (۶-۱۰ ماه)؛ پُر ماه (۱۱-۱۵ ماه)؛ پذیره پُر ماه (۱۶-۲۰ ما)؛ ویشپت (۲۱-۲۵ ماه) و پذیره ویشپت (۲۶-۳۰ ماه). پورداود درباره نیک و بد این پنجه‌ها گوید: «در پنجه اندرماه و پرماه و ویشپت هر کار نیک شاید و بخصوصه روزهای سיעدان در پنجه پذیره اندرماه و پذیره پرماه و پذیره ویشپت کارهای مدنی نشاید اما اعمال نیک را شاید» (خرده اوستا، ۱۳۱۰: ۱۲۳، پانوست). استاد پورداود بیش از این از چند و چون این نیک و بد نگفته است. اما جدای از این دسته‌بندی، نشانه‌های دیگری در گاه‌شماری مزدیسنايي دیده می‌شود که نشان از پیوند آن با بدپنداری نمودهای ماه دارد.

پیش از این نشان داده شد که چهار نمود ماه در نزد اخترشناسان و احکامیان دوره ایران اسلامی بد و ناخجسته پنداشته می‌شد. این زمان‌ها و حالات ماه در چیدمان نام ایزدان در گاه‌شماری زرتشتی دوره ساسانی و پیش از آن نیز دیده می‌شود. در گاه‌شماری یاد شده هر روز ماه به نام یکی از ایزدان است. با این روی، چهار روز از این سی روز نام اهورامزدا و دادار تکرار می‌شود. این تکرار باعث شده که این سی روز به چهار دسته نابرابر از نام ایزدان دسته‌بندی شود.

این نام اهورامزدا با زمان‌های بدپنداری ماه برابر است، به گونه‌ای که چنین برداشت می‌شود برای رهایی از آن ناخجستگی در روابط ماه و خورشید به این نام اهورامزدا پناه برده شده است تا از بدی و ناخجستگی آن به دور بمانند: ۱. نَه‌ماه (یا محاق)، نخستین روز پس از نَه‌ماه و آغاز ماه در گاه‌شماری زرتشتی به نام اهورامزدا نام دارد. ۲. نیم‌پُری نخست (= تربیع اول) چیزی نزدیک به ۷/۵ روز پس از آغاز ماه است که روز هشتم به نام: «دی‌به‌آذر» نام دارد. ۳. دوره دوم چیزی نزدیک به ۶/۵ روز است که بر روی هم ۱۴ روز از آغاز ماه می‌شود، این زمان برابر با پُرماه است که روز پس از آن، پانزدهمین روز، به نام «دی‌به‌مهر» نام دارد. ۴. پس از شب چهاردهم تا نیم‌پُری دوم ۷/۷۵ روز است که چیزی نزدیک به همان شب بیست و دوم ماه می‌شود که روز پس از آن به نام «دی‌به‌دین» نام دارد. از این رو، یک دوره سی روزه ماه در گاه‌شماری زرتشتی دوره ساسانی و پیش از آن را چنین بخش‌بندی می‌نمودند:

۱. بخش نخست: با نام اهورامزدا ماه آغاز می‌شود و تا شب هفتم که نیم‌پُری نخست (تربیع نخست) است پایان می‌یابد؛
۲. بخش دوم: روز هشتم ماه با نام «دادار» یا «دی‌به‌آذر» آغاز می‌شود و در شب چهاردهم با پُرماهی (بدر) به پایان می‌رسد؛
۳. بخش سوم: روز پانزدهم با نام «دادار» یا «دی‌به‌مهر» آغاز و با نیم‌پُری دوم (تربیع دوم یا آخر) پایان می‌یابد؛
۴. بخش پایانی، چهارم: روز بیست‌وسوم با «دادار» یا «دی‌به‌دین» آغاز می‌شود و با نهم‌ماه (محاق) پایان می‌پذیرد (نک. صفی‌پور و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۷۳-۱۷۹).

در اینجا به درستی می‌توان دریافت که دسته‌بندی ایزدان و قرار دادن نام «اهورامزدا» یا «دی» یا «دادار» برای روزها هشتم، پانزدهم و بیست‌وسوم در پیوند با نمودهای ماه بوده است. بدین گونه شاید این نمودهای چهارگانه ماه، در گاه‌شماری اوستایی نو یا گاه‌شماری زرتشتی دوره ساسانی بد و ناخجسته پنداشته می‌شده است که با آوردن نام اهورامزدا بر آن هنگام، چنین پنداشته می‌شد که یک ناخجستگی با نام اهورامزدا به روزی خجسته بدل می‌شود. افزون بر اینها ابوریحان بیرونی نیز گزارشی قابل تأمل دارد که در اینجا به آن پرداخته خواهد شد.

۴-۳-۲. گزارش ابوریحان بیرونی

ابوریحان بیرونی در فصل نهم از کتاب آثارالباقیه، ماه‌ها، جشن‌ها و روزهای نامدار ایرانی را گزارش می‌دهد و آشکار است که گزارش‌های او درباره ایران پیش از اسلام است. وی در آغاز این گفتار از کتاب، به منابع خود از کسانی چون «زادویه بن شاهویه و خرشید بن زیار موبد اصفهان و محمد بن بهرام بن مطیار» یاد می‌کند (بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۶۳؛ این بخش در چاپ لپیژیک افتاده است، نک: بیرونی، ۱۹۲۳: ۲۱۵). منابعی که برای گزارش از جشن‌ها و ماه‌های ایران پیش از اسلام مورد اعتماد بیرونی است. او در پایان این گفتار خود درباره باورهای بدپنداری روزهایی از ماه در نزد ایرانیان-پیش از اسلام- نیز گزارشی ارزنده دارد. او می‌گوید به باور ایرانیان دو روز «اجتماع» و «استقبال» بد و ناخجسته است (بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۸۸؛ بیرونی، ۱۹۲۳: ۲۳۳). چنان که پیش از این نیز آمد، مقارنه نیرین (خورشید و ماه) «اجتماع» و مقابله آن‌ها را «استقبال» می‌گفتند (خواجه نصیر الدین توسی، ۱۳۸۱: ۳۸۳).

ابوریحان بیرونی هنگام نهم‌ماه (مقارنه یا «اجتماع») را به باور ایرانیان بد دانسته است، زیرا به باور آنان در این زمان دیوان و شیاطین طمع می‌یابند بر تباهی جهان، همچنین دیوانگی و بیماری بسیار می‌شود،

آب دریاها و دیگر آب‌های خشکی کم می‌شوند، آبی اگر در زهدان ریخته شود فرزند ناقص الخلقه خواهد شد، اگر درختی کاشته شود میوه‌اش پراکنده خواهد شد، گل نرگس پژمرده می‌شود و نشانه‌های اهریمنی دیگر که به سبب این هنگام پدید می‌آید (نک. بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۸۸؛ بیرونی، ۱۹۲۳: ۲۳۳).

همچنین پُرماهی را که پُری ماه نیز می‌گفته‌اند «پُری ماه را استقبال خوانند بی‌صفت، و نیز امتلا خوانند» (بیرونی، ۱۳۶۲: ۸۳). این پُری یا پُری ماه (مقابله یا استقبال) نیز به باور ایرانیان و به گزارش ابوریحان بیرونی بد پنداشته می‌شد، زیرا به باور آنان، در این هنگام، غولان و جادوان بر روان مکدر ولع می‌یابند از این روی، بیماری صرع گسترش می‌یابد. آب دریاها زیاد می‌شود، اگر آبی در زهدان ریخته شود فرزند در زائد الخلقه می‌شود و دیگر رویدادهای بد و ناخوشایند پدید می‌آیند که همه نشانه‌های ناخجسته و بد این هنگام هستند (نک. بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۸۸؛ بیرونی، ۱۹۲۳: ۲۳۳).

گزارش‌های ابوریحان بیرونی در آثارالباقیه درباره بدپنداری اجتماع (مقارنه خورشید و ماه) و استقبال (مقابله خورشید و ماه) در ایران پیش از اسلام، از چند جهت اهمیت علمی دارد.

نخست آنکه بیرونی برخلاف بسیاری از احکامیان دوره اسلامی، تنها به ذکر کلی بدپنداری این روزها بسنده نکرده، بلکه علل و توجیهاات فرهنگی و طبیعی آن را نیز آورده است. بدین معنا که او نه‌ماه (اجتماع) را بد می‌داند، زیرا در این هنگام دیوان و شیاطین طمع می‌کنند، بیماری‌ها و کاستی‌های طبیعی پدید می‌آید و حتی در باروری و گیاهان اثر منفی می‌گذارد. به همین شیوه، پُری ماه (استقبال) نیز به سبب چیرگی غولان و جادوان بر روان‌ها و افزایش بیماری‌هایی چون صرع، بد و ناخجسته پنداشته می‌شود. این تحلیل کیهان‌شناسانه در پیوندی تنگاتنگ با اسطوره و باورهای اهریمنی-ایزدی ایرانیان است و نشان می‌دهد که بدی و ناخجستگی این روزها تنها یک «حکم اخترشناسانه» نیست، بلکه ریشه در تبیین‌های دینی-فرهنگی نیز دارد.

دوم آنکه بیرونی با تصریح به منابع خود از موبدان و اهل دانش زردشتی، این باورها را به ایران پیش از اسلام نسبت می‌دهد. بدین ترتیب، گزارش او حلقه‌ای کلیدی در پیوند میان اخترشناسی ایران اسلامی و میراث تقویمی-آیینی ایران باستان است. به‌ویژه آنکه او نشان می‌دهد مفاهیمی چون «اجتماع» و «استقبال» که در زبان اخترشناسی ستاره‌شناسان مسلمان به‌عنوان اصطلاحات اخترشناسی به کار می‌رفت، در بستر فرهنگی ایران پیش از اسلام نیز معنای بد و ناخجسته و نحس داشته است.

دوم آنکه بیرونی با تصریح به منابع خود از موبدان و اهل دانش به تاریخ و فرهنگ ایران پیش از اسلام، نشان می‌دهد که باور به بدپنداری و نحوست «اجتماع» (مقارنه) و «استقبال» (مقابله) پیش از اسلام نیز در فرهنگ ایرانی ریشه داشته است. بدین سان، روایت او تنها گزارشی تاریخی نیست، بلکه

حلقه‌ای کلیدی است که میراث گاه‌شماری و آیینی ایران پیش از اسلام را با دانش اخترشناسی در دوره اسلامی پیوند می‌زند.

از سوی دیگر، در متون اخترشناسی و احکامی دوره اسلامی شاهدیم که چهار نمود ماه‌محاق، بدر، و دو تربیع-به‌عنوان زمان‌هایی ناخجسته و نشانه‌ی «دشمنی» یا «نیم‌دشمنی» میان ماه و خورشید تفسیر شده‌اند. در برابر آن، در گاه‌شماری مزدیسنايي همان زمان‌ها نه با صفت نحوست و ناخجستگی، بلکه با تکرار نام اهورامزدا در روزهایی نیکو و خجسته معنا می‌یافتند و بدین‌گونه ناخجستگی احتمالی با یاد خداوند به خیر و فرخندگی بدل می‌شد. حلقه پیوند این دو سویه، همان گزارش بیرونی است که به‌روشنی از بدپنداری ایرانیان نسبت به نه‌ماه (اجتماع) و پُرماه (استقبال) یاد می‌کند و نشان می‌دهد که مهم‌ترین بدپنداری‌های شناخته‌شده در اخترشناسی اسلامی، که از آن به دشمنی تمام یاد می‌شد، در باورهای ایرانیان پیش از اسلام نیز پیشینه داشته‌اند.

از این‌رو، روایت بیرونی دو کارکرد دارد: نخست، مستندسازی باورهای اخترشناسی ایرانیان پیش از اسلام؛ و دوم، تبیین زمینه فرهنگی‌ای که موجب شد در اخترشناسی و احکام دوره اسلامی، همان چهار نمود اصلی ماه (اجتماع، تربیع اول، بدر، تربیع دوم) با بار منفی و بد همراه شود. به بیان دیگر، او پلی است میان سنت اسطوره‌ای-دینی ایران پیش از اسلام و دانش اخترشناسی ایران اسلامی.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی نمودهای ماه در دانش اخترشناسی و احکام نجوم دوره اسلامی نشان داد که حالات چهارگانه «نه‌ماه» (محاق)، «نیم‌پُری نخست» (تربیع اول)، «پُرماه» (بدر) و «نیم‌پُری دوم» (تربیع ثانی) نه تنها پدیده‌هایی رصدی بودند، بلکه زمان‌هایی ناخجسته، بد و نحس در چرخه‌ی ماهانه دانسته می‌شده‌اند؛ زمان‌هایی که زبان اخترشناسی گذشته آن‌ها را با مفاهیمی چون «دشمنی» و «نیم‌دشمنی» بازنموده است. این نگرش، که در متون اخترشناسی و احکامی جایگاهی بنیادین داشت، به گونه‌ای گسترده به فرهنگ عامه، ادبیات، تاریخ‌نگاری و حتی هنر راه یافته و بدین‌سان، مرز میان دانش محاسباتی و تفسیرهای فرهنگی-اسطوره‌ای را درهم آمیخته است.

از سوی دیگر، ساختار گاه‌شماری مزدیسنايي با تقسیم‌بندی‌های چهارگانه و جایگاه ویژه‌ی نام اهورامزدا در روزهای مرتبط با نمودهای ناخجسته ماه، گواهی روشن از آگاهی دینی-آیینی ایرانیان پیش از اسلام نسبت به همین وضعیت‌های اخترشناسانه است. تکرار نام «اهورامزدا» یا «دی» در روزهایی هم‌زمان با نه‌ماه، پُری‌ماه و نیم‌پُری‌های ماه، بیانگر آن است که ناخجستگی این لحظات در ذهنیت ایرانیان باستان حضور داشته، اما به‌واسطه آیین‌های دینی و فراخواندن نام اهورامزدا به خجستگی بدل

می‌شده است. این هم‌پوشانی نشان می‌دهد که مفاهیم اخترشناسی و گاه‌شماری نه صرفاً ابزارهای سنجش زمان، بلکه بخشی از نظام نمادین و کیهان‌شناسانه ایرانیان بوده‌اند.

گزارش‌های ابوریحان بیرونی در آثارالباقیه، که بر پایه‌ی منابع موبدان و دانایان به فرهنگ ایران پیش از اسلام تدوین شده است، حلقه واسطی میان این دو سنت پدید می‌آورد: او هم مستند می‌کند که ایرانیان پیش از اسلام روزهای «نهم‌ماه» (اجتماع) و «پُرماه» (استقبال) را بد می‌پنداشته‌اند، و هم نشان می‌دهد که این بدپنداری‌ها با باورهای فرهنگی-اسطوره‌ای چون طمع دیوان و شیاطین، بیماری‌ها و تباهی طبیعت تفسیر می‌شده است. بدین‌گونه روایت بیرونی نه تنها جنبه تاریخی دارد، بلکه پیوندی معرفتی میان اخترشناسی اسلامی و میراث آیینی ایران پیش از اسلام برقرار می‌کند.

بنا بر آنچه گفته شد، بدپنداری نموده‌های ماه، از یک‌سو در چارچوب اخترشناسی ریاضی-نجومی دوره اسلامی ریشه دارد و از سوی دیگر در سنت‌های دینی و گاه‌شماری ایران پیش از اسلام بازتاب یافته است. این هم‌زمانی و هم‌پوشانی نشان می‌دهد که دانش اخترشناسی در جهان ایرانی، دانشی صرفاً رصدی و محاسباتی نبوده است، بلکه در بستری از اسطوره، دین و فرهنگ معنا یافته است.

از منظر پژوهش‌های تاریخی و ایران‌شناسی، این یافته‌ها اهمیت دوچندان دارند: نخست آنکه نشان می‌دهند چگونه یک مفهوم علمی (مانند اجتماع یا استقبال ماه و خورشید) می‌تواند بار فرهنگی و آیینی بیابد و سرنوشت اجتماعی و حتی سیاسی جامعه را تحت تأثیر قرار دهد. دوم آنکه جایگاه ابوریحان بیرونی به‌عنوان راوی آگاه این میراث، ما را قادر می‌سازد تا رشته پیوستگی میان ایران پیش از اسلام و ایران اسلامی را در حوزه اخترشناسی و تقویم بازشناسیم. بدین‌سان، مطالعه بدپنداری‌های ماه نه صرفاً بخشی از تاریخ اخترشناسی، بلکه دریچه‌ای برای فهم تداوم و دگرگونی در کیهان‌شناسی ایرانی است؛ کیهان‌شناسی‌ای که در آن دانش، دین و فرهنگ درهم تنیده‌اند و نظامی پیچیده از معنا و کاربست روزمره زمان را پدید آورده‌اند.

حامی مالی

ندارد

سه‌م نویسندگان در پژوهش

سه‌م نویسندگان برابر است.

تضاد منافع

ندارد.

منابع

- آملی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۱خ). *نفایس‌الفتون فی عرایس‌العیون*. تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران: انتشارات اسلامیة، چاپ دوم.
- ابن اثیر، عز‌الدین علی. (۱۳۷۱خ). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه ابو القاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابومعشر بلخی، جعفر بن محمد، (۱۴۰۵هـ / ۱۹۸۵ م). *المدخل الکبیر الی علم احکام النجوم*، چاپ عکسی از نسخه خطی کتابخانه سلیمانیه استانبول، مجموعه جلاله، ش ۱۵۰۸، فرانکفورت.
- ابونصر قمی. (۱۳۷۵خ). *ترجمه المدخل الی علم احکام النجوم*. از مترجمی ناشناخته، به کوشش جلیل اخوان زنجانی، تهران: میراث مکتوب و انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نخست.
- اسکندر بیک ترکمان. (۱۳۸۲خ). *تاریخ عالم آرای عباسی*. زیر نظر ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
- بسمل شیرازی، علی اکبر. (۱۲۸۱هـ م). *شرح سی فصل، محل نگهداری: کتابخانه ملی، ش. بازیابی. ۱۴۵۰۶هـ*.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی. (۲۵۳۶ش). *تاریخ سلسله سلجوقی، برگردان محمد حسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران*.
- بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۶۲خ). *التفهیم لوائل صناعه التنجیم*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۸۰خ). *آثار الباقیه عن القرون الخالیه، تحقیق و تعلیق پرویز اذکائی، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب*.
- بیرونی، محمد بن احمد. (۱۹۲۳م) *الآثار الباقیه عن القرون الخالیه، به کوشش ادوارد زاخو. لایزینگ*.
- جرفادقانی، ابوالشرف ناصح. (۱۳۷۴خ). *تاریخ یمینی، برگردان جعفر شعار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم*.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۹). *دیدگاه علمای عصر صفوی درباره احکام نجومی و سعدونحس ایام (مروری بر رساله انوار مُشرقه خاتون آبادی)*. *مجله پیام بهارستان*، س ۳، (ش ۱۰).
- خاقانی، بدیل پسر علی. (۱۳۸۲خ). *دیوان افضل‌الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی*. با مقابله قدیم‌ترین نسخ تصحیح و مقدمه و تعلیقات به کوشش ضیاء‌الدین سجّادی، زوار، چاپ هفتم، تهران.
- خرده اوستا (جزوی از نامه مینوی اوستا)*. (۱۳۱۰خ). گزارش ابراهیم پورداد. بمبئی: انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی و انجمن ایران لیگ بمبئی.
- خواجه نصیر‌الدین توسی. محمد. (۱۳۸۱خ). *معرفه التقویم، در سفینه تبریز، گردآوری به خط ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی*. چاپ عکسی با مقدمه عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خوارزمی، محمد بن احمد. (۱۴۲۸هـ م). *مفاتیح‌العلوم*. تحقیق و تصحیح عبدالامیر اعسم. بیروت: دار المناهل.

دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵خ). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*. ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: امیرکبیر. چاپ نخست.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۸خ). *لغتنامه دهخدا*. تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.

رامپوری، غیاث الدین محمد. (۱۳۷۵خ). *غیاث اللغات*. به کوشش دکتر منصور ثروت، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.

شاردن. (۱۳۷۲خ). *سفرنامه شاردن*. ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس، چاپ نخست.

شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۸۷-۱۳۸۶خ). *نحوست تربیع و تجلی این باور در اسناد دوره اسلامی ایران*. نامه بهارستان. سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳-۱۴.

صفی‌پور، علی و رضا شعبانی. (۱۳۹۸خ)، *دسته‌بندی ایزدان و روزهای ماه در گاه‌شماری زرتشتی*، نشریه تاریخ علم، دانشگاه تهران، دوره ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۷-۱۸۵.

عبداللهی، رضا. (۱۳۶۵خ). *تحقیقی در زمینه گاه‌شماری هجری و مسیحی (میلادی)*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

عبداللهی، رضا. (۱۳۶۶خ). *تاریخ تاریخ در ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

قزوینی، ابو الحسن. (۱۳۶۷خ). *فوائد الصفویه*. تصحیح: مریم میر احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ نخست.

گنابادی، مظفر بن محمد قاسم. (سده ۱۲). *شرح بیست باب نام در معرفت تقویم تام* (شرح بر بیست باب از نظام الدین عبدالعلی بیرجندی)، محل نگهداری: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش. بازیابی: ۴/۶۴۰۱، تاریخ نگارش ۱۰۰۵ هجری.

محمودیان، زهرا و ایرج عنایتی‌زاده. (پاییز و زمستان ۱۴۰۰). *شایست ناشایست روزهای ماه بر اساس متن مادیان سی روزه*، زبان‌شناخت، س ۱۲، ش ۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص ۲۳۷-۲۵۹.

مروزی بخاری، محمد بن مسعود. (سده ۱۲ هـ). *کفایه‌التعلیم فی صناعه‌التنجیم*. محل نگهداری: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش. بازیابی: ۶۰۱۳، نگارش ۵۴۲ هـ.

ملک‌پور، ایرج. (۱۳۸۳خ). *تقویم هجری قمری*. تهران: حقوقدان / دانش نگار.

مولوی، جلال الدین محمد. (۱۳۷۸خ). *کلیات شمس*. با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم. دوره ده جلدی.

مولوی، جلال الدین محمد. (۱۹۲۵م). *مثنوی معنوی*. به تصحیح رینولد الین نیکلسون. لیدن: بریل. جلد یک و دو چاپ ۱۹۲۵؛ جلد سوم و چهارم ۱۹۲۹؛ جلد پنجم و ششم ۱۹۳۳.

میرزا سمیعا، تذکره الملوک. (بهمن ۱۳۳۲خ). به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابفروشی طهوری.

مینوی خرد. (۱۳۵۴خ). ترجمه احمد تفضلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، تهران، چاپ نخست.

هندوشاه نخجوانی، محمد. (۱۹۷۶م). *دستور الکاتب فی تعیین المراتب*، تصحیح عبد‌الکریم علی اوغلی علی‌زاده، مسکو: فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان.

References

- Abdullahi, R. (1986). *A Study on the Hijri and Christian (Gregorian) Calendars*. Tehran: Amir Kabir Publications Institute. [In Persian]
- Abdullahi, R. (1987). *History of history in Iran*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Abu Ma'shar Balkhi, J. I. M. (1985). *Al-Madkhal al-Kabir ila 'Ilm Ahkam al-Nujum* (The Great Introduction to the Science of Judicial Astrology). Facsimile edition of the manuscript held at the Suleymaniye Library, Istanbul, Jarallah Collection, no. 1508. Frankfurt. [In Persian]
- Amoli, S. M. (2002). *Nafayis al-Funun fi 'Arayes al-'Uyun*. Edited by Abu al-Hasan Sha'rani. Tehran: Islamiyya Publications, second edition. [In Persian]
- Besmal Shirazi, A. (1884). *Sharh-e Si Fasl* (Commentary on Thirty Chapters). Holding institution: National Library, retrieval no. 14506-5. [In Persian]
- Biruni, M. I. A. (1923). *Al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya*. Edited by Eduard Sachau. Leipzig. [In Persian]
- Biruni, M. I. A. (1983). *Al-Tafhim li-Awail Sina'at al-Tanjim*. Edited by Jalal al-Din Homâi. Tehran: National Heritage Society Publications Series. [In Persian]
- Biruni, M. I. A. (2001). *Al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya*. Edited and annotated by Parviz Azkâi. Tehran: Markaz-e Nashr-e Miras-e Maktub. [In Persian]
- Bondari Isfahani, F. I. A. (1977). *History of the Seljuk Dynasty*. Translated by Muhammad Husayn Jalili. Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Chardin. (1993). *Chardin's travels. Translated by Iqbal Yaghma'i*. Tehran: Tus, first edition.
- Dalmani, Henry René. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*. Translated by 'Ali Muhammad Farahvashi. Tehran: Amir Kabir, first edition. [In Persian]
- Dekhoda, A. (1999). *Dekhoda dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary Institute.
- Gunabadi, M. I. M. Q. (12th century). *Sharh-e Bist Bab nam dar Ma'rifat-e Taqvim-e Tam* (Commentary on the Twenty Chapters of Nizam al-Din 'Abd al-'Ali Birjandi). Holding institution: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, retrieval no. 4/6401. Date of composition: 1005 AH. [In Persian]
- Hindushah Nakhjavani, M. (1976). *Dastur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib*. Edited by 'Abd al-Karim 'Ali Oghli 'Ali Zadeh. Moscow: Academy of Sciences of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. [In Persian]
- Ibn al-Athir, I. A. (1992). *The great complete history of Islam and Iran*. Translated by Abu

- al-Qasim Halat and Abbas Khalili. Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
- Ja'farian, R. (2010). The Viewpoint of the 'Ulama of the Safavid Period on Astrological rulings and the Auspiciousness and Inauspiciousness of Days (A Review of the Treatise Anwar-e Mushriqa by Khatunabadi). *Payam-e Baharestan*, vol. 3, no. 10. [In Persian]
- Jurfadhqani, A. N. (1995). *Tarikh-e Yamini*. Translated by Ja'far Sho'ar. Tehran: Scientific and Cultural Publications, third edition. [In Persian]
- Khaqani, A. B. I. A. N. S. (2003). *Divan of Afdal al-Din Badil ibn 'Ali Najjar Khaqani Shirvani*. Collated with the oldest manuscripts, edited with introduction and annotations by Ziya al-Din Sajjadi. Tehran: Zavar, seventh edition. [In Persian]
- Khordeh Avesta (Part of the Minooye Nameh Avesta)*. (1931). Report by Ebrahim Pourdavoud. Bombay: Publications of the Iranian Zoroastrian Association of Bombay and the Iran League Association of Bombay. [In Persian]
- Khwaja Nasir al-Din Tusi, M. (2002). Ma'rifat al-Taqwim, in Safinat Tabriz, compiled in the hand of Abu al-Majd Muhammad ibn Mas'ud Tabrizi. Facsimile edition with introduction by 'Abd al-Husayn Hâiri and Nasrollah Pourjavadi. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Khwarazmi, M. I. A. (1428 AH/2007 CE). *Mafatih al-'Ulum*. Edited and corrected by 'Abd al-Amir A'sam. Beirut: Dar al-Manahel. [In Persian]
- Mahmoudian, Z., & Enayati-Zadeh, I. (2021). The auspicious and inauspicious days of the month based on the text Madyan-e Si Roozeh. *Zaban-Shenakht*, 12(2), 237-259 [In Persian]
- Malekpour, I. (2004). *The hijri lunar calendar*. Tehran: Hoghoughdan/Danesh Negar. [In Persian]
- Marvazi Bukhari, M. I. M. (12th century AH). *Kifayat al-Ta'lim fi Sina'at al-Tanjim*. Holding institution: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, retrieval no. 6013. Written in 542 AH. [In Persian]
- Minuye Kherad*. (1975). Translated by Ahmad Tafazzoli. Tehran: Iran Culture Foundation, first edition. [In Persian]
- Mowlavi, J. A. M. (1925). *Mathnawi-ye Ma'nawi*. Edited by Reynold A. Nicholson. Leiden: Brill. Vols. I-II, 1925; Vols. III-IV, 1929; Vols. V-VI, 1933. [In Persian]
- Mowlavi, J. A. M. (1999). *Kulliyat-e Shams*. Edited with corrections and annotations by Badi' al-Zaman Foruzanfar. Tehran: Amir Kabir Publications, fourth edition, ten-volume set. [In Persian]
- Qazvini, A. H. (1988). *Fava'id al-Safaviyya*. Edited by Maryam Mir Ahmadi. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research, first edition. [In Persian]

- Qomi, A. N. (1996). *Translation of al-Madkhal ila 'Ilm Ahkam al-Nujum*. From an anonymous translator, edited by Jalil Akhavan Zanjani. Tehran: Miras-e Maktub and Scientific and Cultural Publications, first edition. [In Persian]
- Rampuri, Gh. A. M. (1996). *Ghiyath al-Lughat*. Edited by Dr. Mansur Servat. Tehran: Amir Kabir Publications, second edition. [In Persian]
- Safi-Pur, A., & Sha'bani, R. (2019). Classification of deities and days of the month in the Zoroastrian calendar. *Journal of the History of Science*, University of Tehran, 17 (1), 157-185. [In Persian]
- Sami'a, M. (1954). *Tadhkirat al-Muluk*. Edited by Muhammad Dabir Siyāqi. Tehran: Tahuri Bookshop. [In Persian]
- Sheikh al-Hukamāi, I. A. (2007-2008). The inauspiciousness of quadrature and the manifestation of this Belief in Documents of the Islamic Period of Iran. *Nameh-ye Baharestan*, years 8-9, issues 13-14. [In Persian]
- Turkman, I. B. (2003). *Tarikh-e 'Alam-ara-ye 'Abbasi*. Under the supervision of Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir Publications, third edition. [In Persian]